

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Turnovo

Том / Volume XXIII (2015),
Книжка / Issue 1

ПЕЧАТ НА БЪЛГАРСКАТА ЦАРИЦА ИРИНА (XIII – XIV В.)

Иван ЙОРДАНОВ

SEAL OF BULGARIAN EMPRESS IRENE (XIII – XIV C.)

Ivan YORDANOV

Abstract: The paper aims to present a curious seal of the Bulgarian empress Irene. This is the only one knowing seal of Bulgarian empress. The seal dates from the period of the Second Bulgarian Empire. There are four possibilities to identify the owner of the seal, as follows : Irene, the daughter of the emperor Theodorus Comnenos of Thessaloniki ; Irene, the daughter of emperor Theodorus II of Nicaea ; Irene, the daughter of the Byzantine emperor Michael VIII Palaeologus, and Irene, the daughter of the Byzantine emperor Andronicus III Palaeologus. According to the opinion of the author the most probably owner of this seal is Irene Palaeologina Assenina, the daughter of the emperor Michael VIII and wife of the Bulgarian tsar Constantin Assen.

Key words: lead seal, Bulgarian empress, the Second Bulgarian Empire, Irene, Constantin Assen.

През август 2001 година излезе от печат “Корпус на печатите на средновековна България” [Йорданов, И. 2001], който включваше всичко известно дотогава (4 хрисовула, 3 аргировула, 175 моливдовула, 7 матрици и 13 пръстен-печати). В предговора заявих, че без да съм футуролог, като се отчитат процесите в нашето общество и съществуващите тенденции, нищо чудно през следващото десетилетие количеството на българските печати да се удвои. Налице са вече и първите резултати, които не само подкрепят, но и дори подсилват моите предположения. За по-малко от две години след излизането на книгата броят на новите находки надхвърли петдесетина екземпляра (50 моливдовула и 1 пръстен-печат) и още през 2003 г. излезе първият Supplement [Йорданов, И. 2003, с. 95 – 115]. В момента работя върху второ допълнено и преработено издание на Корпуса, като общото количество на българските сфрагистични паметници вече надхвърля 400.

В Supplement-а включих и един оловен печат на българска царица с името Ирина. Дали поради специализирания характер на изданието, или заради включването му в група от 50 печата, но той остана настрана от вниманието на българистите, въпреки че е единствен с образа и името на българска царица. По тази причина, а също така и с оглед на интересите на юбилея към българските царици с това име, си позволявам да предложа на вниманието на читателите информацията за тази интересна находка.

Печатът се съхранява в частна колекция в Северна Америка. Информацията за него и негова илюстрация получих от един от най-добрите познавачи на монетите на Палеолозите – Саймън Бендал, дилър на монети. В отговор на моите въпроси, дали е виждал паметника и какво мисли за неговата автентичност, той ми отговори утвърдително¹. Моливдовулът има размери 34 – 40 мм и е добре запазен. Отпечатъкът на лицевата страна не е добре центриран.

Лице: Богородица с нимб, мафорион и химатион седи на трон с високо облегалo, украсено със специфичен орнамент, състоящ се от знака X, с по една точка във всяко от полетата между раменете

¹ Ползвам се от възможността да му благодаря за предоставената находка и информация.

му. Държи в скута си младенца. От двете ѝ страни, над облегалото на трона, са изписани титулите: М-С || IV. В полетата, отстрани на облегалата на трона, са изписани буквообразни монограми. Този отрядно не е запазен и наподобява като че ли знака К, а този в лявата половина прилича на гръцкото Y.

Опако: Между два зрънчести кръга е изписан надпис, който не е добре отпечатан и е зле съхранен, а и самата илюстрация не е добра. Все пак, с известна доза въображение, можем да прочетем:

+ННБЛАГОВ || БРНЪАЧІС БЛГОМ

*Єрнинн благавѣрнѣа царѣца бѣлгаромѣ

В средата е представена права фигура на владетелка с разширяваща се към върха корона, облечена в дивитисион, препасан с лорос. В дясната ръка държи скиптър, а лявата е поставила пред себе си в молитвен жест. Лицето е изтрито. Не се виждат никакви подробности.

Изображението на лицевата страна е много близко до това върху печатите на константинополския патриарх Григорий II (28.03.1283 – юни 1289) [Пенчев, В. 2009, с. 277 – 279], докато това на реверса наподобява изображението върху печатите на византийската императрица Теодора Дукина Палеологина (1259 – 1282) [Zacos, G. 1972, no. 122; Соколова, И. В. 2007, с. 186 – 195; Nesbitt, J. W., Oikonomides, N. 2009, nos. 105.1 – 3], съпруга на Михаил VIII Палеолог (1259 – 1282). С едно съществено различие – надписът с имената и титула на Теодора е в хоризонтални редове, както при всички печати на византийски императрици от това време, докато този на Ирина е поставен между два зрънчести кръга, каквато е традицията, наблюдавана върху българските печати от това време – най-близък пример е Константин Асен (1257 – 1277) [за тях вж. Йорданов, И. 2001, №№ 159 – 162].

Това което е направило впечатление и на г-н С. Бендал, за да ми пише, е надписът. Ако в него не се съдържаха български букви и титли, той съвсем спокойно би се приел за византийски. Буквите в надписа са доста непохватни и като че ли първите четири са повече гръцки, отколкото старобългарски, ако ги сравним с тези върху надписа от хрисовулите на Константин Асен.

След като приемаме, че печатът е български, да се опитаме да го датираме. Според изображението, текста и цялостната композиция той се отнася най-общо към периода на Второто българско царство, като има подчертана близост с византийските печати от времето на Михаил VIII Палеолог, а от българските – с Константин Асен Тих.

Това е първият известен печат на българска царица, представена като еднолична владетелка. Съответно веднага възниква въпросът – коя е царицата?

В годините на Второто българско царство са известни няколко български царици с името Ирина:

1. Ирина Комнина Асенина, дъщеря на епирския владетел Теодор Дука Ангел Комнин (1215 – 1230). Тя била пленена при разгрома на бащината си армия в битката при Клокотница на 9 март 1230 г. и отведена в Търново заедно с родителите си и други близки роднини. Именно там през 1237 г. изгряла нейната звезда. Тя се омъжила за овдовелия български владетел цар Иван Асен II (1218–1241) и станала българска царица. Не се знае нищо за нея при царуването на Коломан I (1241 – 1246), но след възцаряването на малолетния си син Михаил II Асен (1246 – 1256) играе активна роля в управлението на българската държава². Кога точно е завършила земния си път и дали е надживяла сина си, не се знае. От Бориловия синодик научаваме, че тя се е замонашила под името Ксения [СБП, 1994, с. 172 – 173].

2. Ирина Ласкарина Асенина, дъщеря на никейския император Теодор II Ласкарис (1254 – 1258) и внучка на цар Иван Асен II. През 1258 г. тя се омъжила за българския владетел Константин Тих (1257 – 1277) и чрез този брак той получил династичното име Асен. През 1259 г. е изобразена заедно със съпруга си в стенопис от Боянската църква. Изображението я показва като млада и хубава жена с всички знаци на царското си достойнство – корона, скиптър и тържествено царско облекло. Над главата е изписан следният надпис: Єрнна благавѣрнѣа царѣца вѣвѣмѣ бѣлгаромѣ. Кога точно е починала, се дискутира, но надделява мнението, че това се е случило между 1268 и 1269 г. [Божилков, И. 1985, с. 116, бел. 26 – 27].

3. Ирина Палеологина Асенина. Тя е най-голямата дъщеря на византийския император Михаил VIII Палеолог (1259 – 1282). Родена е преди 1261/1262 г. В началото на 1278 г. била омъжена за Йоан

² Наистина, по този въпрос се дискутира: едни автори отричат нейното участие в държавното управление [вж. Лазаров, И. 1984, с. 12 – 19], но според други надделяват аргументите в полза на това, че тя има първенстваща роля в Търновския двор [вж. Божилков, И. 1995, с. 156 – 159].

Асен, син на Мичо Асен и кандидат за българския престол, когото императорът нарежъл свой зет и цар на българите. Сватбата на Йоан Асен III с Ирина била тържествено отпразнувана в Константинопол най-късно в края на лятото на 1278 г., но едва през пролетта на 1279 г. Йоан Асен III и Ирина били приветствани като царе от населението на Търново. Пребиваването на царстващата двойка в българската престолнина било краткотрайно: в началото на 1280 г. тя била принудена да напусне тайно Търновград, като не пропуснала да обсеби съкровищата на българските царе, и през Месемврия се отправила към Константинопол. Ирина и нейният съпруг били посрещнати много зле от разгневения Михаил VIII и се установили в манастира Св. Архангел Михаил в Анапл (край византийската столица), където изчакали да отmine гневът на бащата император.

През лятото на 1280 г. Йоан Асен III се отправил към лагера на хан Ногай с надежда да получи помощ и да се възстанови на престола. При хан Ногай се намирал и Ивайло със същите намерения. Хан Ногай, според думите на хрониста, се ласкаел да има на трапезата си едновременно двама български царе. Известно е по-нататък, че Ивайло бил убит по заповед на хан Ногай, а Йоан Асен избягнал тази си участ благодарение на застъпничеството на Ефросина, извънбрачна дъщеря на Михаил VIII Палеолог (т.е. сестра на Ирина) и съпруга на татарския владетел.

Няколко години по-късно Йоан Асен III се опитал да овладее престола с помощта на византийски войски, но не успял. През 1283 – 1284 г. се е стигнало до разбирателство и до сключване на мирен договор между новият византийски император Андроник II Палеолог (1282 – 1328) и българският цар Георги I Тертер (1280 – 1292). Вследствие от този договор, Йоан Асен III се отказал окончателно от българския престол и бил удостоен с титлата деспот на Византия, съгласно по-раншните споразумения с императора Михаил VIII. Каква е била по-нататъшната му съдба, липсват сведения. Не се знае и кога е починал. Приема се годината 1302.

Името на Ирина, вдовица на българския цар Йоан Асен III, се съобщава и след тази дата и най-вече във връзка с името на дъщеря ѝ Мария, която към края на 1303 г. била омъжена за вожда на каталаните Роже дьо Фльор. През пролетта на 1304 г. император Андроник II изпратил сестра си Ирина в Кизик, където пребивавали каталаните. Тя трябвало да помоли своя зет Роже да се отправи колкото се може по-скоро срещу турците. В края на същата 1304 г. Ирина, Мария и първородният ѝ внук Михаил се намирали в лагера на алмугаврите в Галиполи. През 1308 г. императорът Андроник II получил известие от каталанския вожд Биригерий, че сестрата на императора Ирина Асенина го подстрекавала срещу василевса заради убийството на кесаря, т.е. на нейния зет Роже дьо Фльор. По нареждане на императора Ирина била затворена в двореца за разследване. Годината и обстоятелствата за смъртта на Ирина също не са известни. До нас е достигнала нейна епитафия, излязла изпод перото на известния византийски поет Мануил Фил³.

4. Ирина Палеологина Асенина, съпруга на Михаил Асен – първородният син на цар Иван Александър (1331 – 1371). Тя е дъщеря на византийския император Андроник III Палеолог (1328 – 1431) и е родена около 1330 г. Според договора между България и Византия, след битката при Русокастро през 1332 г. и последвалия мирен договор отначало тя е била сгодена, а след седем-осем години (1337 – 1338) – и омъжена за българския престолонаследник. За името ѝ се спори, тъй като в единия източник (Йоан Кантакузин) тя е наречена Мария, а в другия (Никифор Григора), тя се назовава Ирина. В коментара си Ив. Божилов приема, че тя е имала две имена, при раждането – Мария, и е била преименувана в чест на мирния договор между двете държави на Ирина, име – символ на мира. Още преди царствената сватба през 1337/38 г. Михаил Асен е бил обявен за съвладетел на баща си и до смъртта си (най-късно до 1355 г.) той се представя върху монетите заедно със своя баща като благоверен цар на българите. За съпругата му не знаем нищо повече, освен че в 1355 г. тя се завърнала в Константинопол като вдовица на българския цар и следователно също е носила титула „благоверна царица на българите“ [Божилков, И. 1985, с. 192 – 195].

След прегледа на българските царици с името Ирина какво повече бихме изтъкнали в полза на една или друга от тях.

Може би е удачно да тръгнем по пътя на елиминирането.

³ Сведенията са ексерпирани от Божилков, И. 1985, № 2, с. 249 – 257.

Ако печатът бе на Ирина Комнина, съпругата на цар Иван Асен II, то върху него би следвало да видим закрилника на Асеневици и на Солунския владетелски двор св. Димитър.

Ако е съпругата на цар Михаил Асен (1337 – 1355), то, ако съдим от достигналите до нас печати на цар Иван Александър, изображението и надписът са различни от представените тук.

Надписът върху печата, палеографията на някои от буквите и цялата композиция, както вече бе подчертано, са много близки с византийските печати от времето на Михаил VIII Палеолог и с тези на Константин Асен.

Настина, досега не са известни печати на български царици, но от това време са известни такива на византийски императрици:

– Ирина Комнина (1222 – 1241) – дъщеря на Теодор I Ласкарис (1208 – 1222) и първа съпруга на Йоан III Дука Ватаци (1222 – 1254) [Zacos, G. 1972, no. 119];

– Теодора Дукина Палеологина (1259 – 1282) – дъщеря на Йоан III Дука Ватаци и съпруга на Михаил VIII Палеолог [Zacos, G. 1972, nos. 122, a–d].

Общото между тях е, че те са дъщери на императори и чрез тях техните съпрузи се легитимират на императорския престол.

Изображението на Богородица като закрилница на Константинопол се появява върху византийските монети след освобождаването на града от латинците през 1261 г. Върху печата на Ирина Комнина е представен образът на Христос Халкитис, докато върху печата на Теодора Дукина Палеологина вече виждаме изображението на Богородица върху трон. Появата му е също във връзка с освобождаването на Константинопол. То става задължително за печатите на византийските императрици до края на империята.

Установяваме го върху печатите на следните императрици: Ирина Комнина Дукина Палеологина (1285 – 1317) [Zacos, G. 1972, nos. 125, a–d], всъщност Йоланда Монфератска, втората съпруга на Андроник II (1282 – 1328); Мария Дукина Палеологина [Zacos, G. 1972, nos. 126, a–b], всъщност Рита, дъщеря на арменския крал и съпруга на Михаил IX Палеолог (1295 – 1320), както дори и върху печатите на Ана Палеологина Савойска (1341 – 1347) [Zacos, G. 1972, nos. 127, a–c], която е регент и настойник на сина си Йоан V Палеолог.

Докато върху печатите на византийските императори, както и може да се очаква като наместници на Бога, се представя права фигура на Христос.

Ако изходим от тези дадености, то печатът би могъл да бъде еднакво на Ирина Ласкарина Асенина и на Ирина Палеологина Асенина. И двете имат по-високо потекло от своите съпрузи. Ако беше обаче на Ирина Ласкарина Асенина, то как да обясним представеното върху него изображение на Богородица. То много по-лесно може да бъде обяснено върху печата на Ирина Палеологина Асенина. Изображението и цялата композиция следват тези от печата на нейната майка – Теодора Дукина Палеологина. Единствено надписът е съобразен с българските традиции. Би могло да се приеме, че печатът е изработен във Византия и тази да е една от причините графиката на буквите от надписа да е повече византийска, отколкото старобългарска.

За претенциите ѝ към българския престол свидетелстват и една група сребърни монети, където тя е представена заедно със своя син и претендент за търновския престол – Михаил [Попов, Т. 2015, с. 4 – 25].

Разбира се, това е една от възможностите. По тази причина и не се впускаме в подробности кога и как Ирина Палеологина е ползвала печата си. Безспорен факт е обаче, че чрез тази находка българската сфрагистика се обогатява с още един интересен паметник.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Божилков, И. 1985 – Иван Божилков. Фамилията на Асеневици (1186 – 1460). Генеалогия и просопография. София, 1985. [Ivan Bozhilov. Familijata na Asenevtzi (1186 – 1460). Genealogija i prosopografija. Sofija, 1985.].

Божилков, И. 1995 – Иван Божилков. Българите във византийската империя. София, 1995. [Ivan Bozhilov. Bvlgarite vuv vizantijskata imperija. Sofija, 1995.].

Йорданов, И. 2001 – И. Йорданов. Корпус на печатите на средновековна България. София, 2001. [I. Jordanov. Korpus na pechatite na srednovekovna Bvlgarija. Sofija, 2001.].

Йорданов, И. 2003 – И. Йорданов. Корпус на печатите на средновековна България. Addenda et Corrigenda. – Нумизматика и епиграфика, 1, 2003. [I. Jordanov. Korpus na печатите на srednovekovna Bylgarija. Addenda et Corrigenda. – Numizmatika i epigrafika, 1, 2003.].

Лазаров, И. 1984 – Иван Лазаров. Управлението на Михаил II Асен и Ирина Комнина (1246–1256), Векове, 1984, 2. [Ivan Lazarov. Upravlenieto na Mikhail II Asen i Irina Komnina (1246–1256), Vekove, 1984, 2.].

Пенчев, В. 2009 – В. Пенчев. Моливдовул на вселенския патриарх Григорий II (1238–1289), произхождащ от България. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 5, 2009. [V. Penchev. Molivdovul na vselenskija patriarx Grigorij II (1238–1289), proizxozhdasht ot Bylgarija. – Numizmatika, sfragistika i epigrafika, 5, 2009.].

Попов, Т. 2015 – Т. Попов. Нова хипотеза – монетите на Михаил Асен, син на Йоан Асен III. – Минало, 1, 2015. [T. Popov. Nova хипотеза – monetite na Mikhail Asen, sin na Joan Asen III, Minalo, 1, 2015.].

СБП, 1994 – Кой кой е в Средновековна България. София, 1994. [Koj koj e v Srednovekovna Bylgarija. Sofija, 1994.].

Соколова, И. В. 2007 – В. И. Соколова. Государственный Эрмитаж. Печати византийских императоров. Каталог коллекций, Санкт-Петербург, 2007, № 186–195. [V. I. Sokolova. Gosudarstvennûj Ýrmitazh. Pechati vizantijskix imperatorov. Katalog kollektzij, Sankt-Peterburg, 2007, № 186–195].

Nesbitt, J. W., Oikonomides, N. 2009 – J. W. Nesbitt, N. Oikonomides. Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, vol. 6: Emperors, Patriarch of Constantinople, Addenda. Washington, D. C., 2009, nos. 105. 1–3.

Zacos, G. 1972 – G. Zacos. Byzantine Lead Seals, I. Basel, 1972, nos. 122; 119; 122, a–d; 125, a–d; 126, a–b; 127, a–c.

Обр. 1–2. – Печат на българската царица Ирина (аверс и реверс)